

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN HAREMEYN HASSASİYETİ*

Dr. Öğr. Üye. Hasan BARLAK*

ÖZ

19. yüzyılda ortaya çıkan uluslararası hadiseler, hemen bütün dünyada Müslümanlar aleyhine seyretmiş ve Osmanlı Devleti için de oldukça yıpratıcı olmuştur. Bu süreçte özellikle ülkeleri işgal edilen Müslüman halklar Osmanlı Devleti'ne daha çok yakınlaşmıştır. 1877-1878 yıllarında yaşanan Osmanlı-Rus Harbi'nden (93 Harbi) sonra Osmanlı tebaasının büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturması da, Sultan II. Abdülhamid'i daha İslam merkezli bir siyaset gütmeye sevk etmiştir. Bu doğrultuda padişah, hac ibadetinin yerine getirildiği Mekke ve Hz. Muhammed'in kabrinin bulunduğu Medine şehirlerine, yani İslam'ın doğduğu merkezler olarak Haremeyn'e belirgin bir ilgi göstermiştir. *Hadimu'l-Haremeyn* unvanını taşıyan Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin Orta Doğu Arap vilayetlerinden biri olan Hicaz'a özel bir ehemmiyet vermiş ve Haremeyn hususunda unvanına yarışır bir tutum sergilemeye çalışmıştır. II. Abdülhamid, Hicaz'a yönelik yaklaşımları ile halifelik sıfatını bir derece daha meşrulaştırmak ve bütün İslam dünyasını arkasına almak istemiştir. Onun Hicaz vilayetine verdiği önem devlet salnamelerinden, Hicaz'da gerçekleştirilen hayır harcamalarına kadar, pek çok uygulamada görülür. II. Abdülhamid, Hicaz valilerine verdiği talimatlarla bölgenin her türlü sorundan uzak ve huzurlu bir Osmanlı vilayeti olmasını temin etmeye çalışmıştır. 20. yüzyıla doğru ilerleyen bu dönemde, Mekke kalelerine Osmanlı sancağı çekilmesi gibi, Hicaz'ın bir derece daha Osmanlılaştırılması için büyük bir gayret sarf edilmiştir. Osmanlı resmi yazışmalarında *yüce hilafet tacının mücevheri* şeklinde dahi nitelenen Haremeyn, halifelik emareleri ile bezenmiş ve her türlü harici etki ve girişimden sakınılmıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Halife, Hicaz, Haremeyn, Hac

ABSTRACT

SULTAN ABDÜLHAMİD II'S SENSITIVITY TO HARAMAIN

International events that occurred in the 19th century went against Muslims almost all around the world, and were very destructive to the Ottoman Empire as well. In this process, especially those Muslim peoples whose countries were occupied got even closer to the Ottoman Empire. The fact that a great majority of the Ottoman subjects consisted of Muslims after the Ottoman-Russian War of 1877–78 (the War of '93) led Sultan Abdülhamid II to follow a more Islamic-oriented policy. Accordingly, the Sultan showed a special interest in Haramain as the birthplaces of Islam including Mecca, where the pilgrimage service was performed, and Medina, where the Prophet Muhammad's tomb was located. Assuming the title of Hadimu'l Haramain, Sultan Abdülhamid II attached a special importance to the Hejaz, which was one of the Ottoman Empire's Middle Eastern Arab provinces, and tried to display an attitude befitting to his title for Haramain. With his approaches to the Hejaz, Abdülhamid II wanted to further legitimate his capacity as the caliph and be backed by the entire Islamic realm. The importance he attributed to the province of the Hejaz is seen in many examples from imperial yearbooks to

* Bu çalışma, yazarın 2013 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nde tamamladığı "Dinî ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876-1909)", başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

* Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, hbarlak@sinop.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-7252-5584

charity expenditures made in the Hejaz. Through instructions he gave to the governors of the Hejaz, Abdülhamid II tried to ensure that the region remain as a peaceful Ottoman province away from all kinds of problems. In this time period that progressed towards the 20th century, great efforts were made like raising the Ottoman flag on the ramparts of Mecca in order to further Ottomanise the Hejaz. Even described as the jewel of the sacred crown of caliphate in official Ottoman correspondences, Haramain was decorated with signs of caliphate, and protected from all kinds of external influences and interventions.

Keywords: Abdülhamid II, Caliphate, Hejaz, Haramain, Pilgrimage

Giriş

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinin ardından Mekke Emiri Şerif II. Berekât, padişaha itaat bildirince (Temmuz 1517), Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen Mekke ve Medine şehirleri Osmanlı-Türk idaresine girmiş oldu. Bundan sonra, Osmanlı sultanları *Hâdimü'l-Haremeyn* (İki mukaddes beldenin hizmetçisi) olarak anılmaya başladılar (Hoca Sadettin Efendi, 1992: IV, 332-333; Emecen, 1994: 89). Yavuz Sultan Selim'in Güneydoğu Anadolu, el-Cezire, Suriye, Filistin ve Mısır fetihleri, İslam dünyasının büyük bir kesiminde ve aynı zamanda merkezi coğrafyasında Osmanlıları liderlik konumuna taşıdı. Mekke ve Medine'nin Osmanlı idaresine girmesi de Müslümanlar arasında Osmanlı Devleti'ne olan hürmeti artırarak devletin itibarını yükseltti (Uzunçarşılı, 1983: II, 305-306). Diğer taraftan Hicaz'a yönelik Portekiz tehdidinin önü kesildi ve Kızıldeniz üzerinden Hint Okyanusu'na açılmak mümkün hale geldi (Brummett, 2009: 245-248). Dünyanın en zengin ticaret yolu Osmanlıların denetimine geçerek devletin geliri iki katına çıktı. Osmanlı padişahları da kendilerini artık sadece sınırlarının değil, bütün İslam dünyasının koruyucuları olarak görmeye başladılar. (İnalçık, 2006: 39). Hicaz'ın Osmanlı egemenliğine girmesi, Müslüman toplumlarda çok önemli bir sorumluluk olan hac ibadetinin idaresini de (el-Maverdî, ty: 179), Osmanlıların üstlendiği bir yükümlülük haline getirdi. Hac, dinî, siyasi, içtimai ve iktisadi ağların kesişme noktası idi. Bu durumun bilincinde olan Osmanlı padişahları da Haremeyn hususunda oldukça hassas davranarak Hicaz için pek çok fedakârlıkta bulundular (Faroqhi, 2008: 176).

Osmanlı Devleti, Necid'de ortaya çıkan Vehhabilik akımının başlattığı hadiseler kadar, yaklaşık üç yüzyıl Hicaz'da büyük bir sorunla karşılaşmadı. 18. yüzyılın ortalarına doğru, dinî bir düşünce olarak ortaya çıkan Vehhabilik'in Suud ailesi tarafından benimsenmesi ise hareketin siyasi bir veçhe kazanarak yayılmasını beraberinde getirdi. Vehhabilerin 19. yüzyıl başlarında Haremeyn'e girmeleri Osmanlı hükümetini ciddi manada telaşlandırdı. Hareket, ancak Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın müdahalesi ile durdurulabildi (1818-1819) (BOA, C.DH 61, h. 10.Ra.1233/18.1.1818; C.DH 10782, h. 29.Ra.1234/26.1.1819; Ahmed Cevdet Paşa, h. 1309/1891-1892, XI, 191; Kurşun, 1999: 318-320). Ancak bu defa da Hicaz, Mehmed Ali Paşa'nın kontrolüne geçmiş oldu. Avrupalı devletler Mehmed Ali Paşa'nın nüfuzunun sınırlandırılmasından yana idiler. Bir takım uluslararası girişimlerle bu sağlandı. 1841 yılına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu ile bağlantısını korumak zorunda kalan Mehmed Ali Paşa'nın elinde sadece Mısır ve Sudan kaldı. Bu arada Hicaz da yeniden Bâbiâli'nin idaresine girdi. (Kurşun, 1999: 320-321; Rogan, 2017: 99-100). Bundan sonraki süreçte Osmanlı padişahları Haremeyn ile yakından ilgilenmeye devam ettiler. 1876 yılında tahta oturan Sultan II. Abdülhamid de, vilayetleri

kalkındırma projeleri doğrultusunda Hicaz'a da yöneldi ve İslam birliği siyasetinin bir tezahürü olarak Haremeyn'e ciddi manada ehemmiyet verdi.

Hicaz'ın içtimai yapısı II. Abdülhamid'in dinî ve siyasi eğilimleri için elverişliydi. Hicaz denildiğinde akla ilk gelen İslam ve onun önerdiği hayat tarzı oluyordu. Burada hayatın neredeyse her yönünü din şekillendiriyordu. İslam'ın insanların hayatındaki belirleyiciliğine bağlı olarak çoğunluk dindardı. Hatta bazılarının zahidane bir yaşam şekli vardı. Hicaz'da hemen herkes İslam'ın klasik kaidelerine göre yaşıyordu. Günlük konuşmalarda, toplumsal ilişkilerde, hukukta ve hayatın diğer alanlarında din ve dinî değerler hâkim bir rol oynuyordu. Nasıl 18. yüzyıl Batı Avrupa'sında toplumsal sekülerizasyon başlamasına rağmen Kudüs ve Roma'da karşıt bir durum söz konusu ise, İslami merkezler olan Mekke ve Medine'de de sekülerizasyondan bahsedilemezdi (Ochsenwald, 1984: 39). Sultan II. Abdülhamid'in İslami değerlere karşı koruyucu ve yüceltici tavırları Hicaz'ın tarihi geleneğine olduğu gibi o günkü sosyal hayatına da uygun düştü. II. Abdülhamid, halife unvanına sahip olmasının getirdiği beklentileri de karşılayacak şekilde İslam'ın doğduğu merkez olan ve her yıl hac için onbinlerce Müslüman tarafından ziyaret edilen Haremeyn'e özel bir hassasiyet gösterdi.

1. Halife-Sultan II. Abdülhamid ve Haremeyn

Sultan II. Abdülhamid, İslami hassasiyeti yüksek ve modernleşmenin gerekliliğine samimiyetle kanaat getirmiş bir padişahı. O, Avrupa'nın gelişmişliğini takdir etmekle birlikte Avrupa kültürüne sıcak bakmamıştır. Buna karşılık Müslüman toplumların Batı tarzı reformlarla, kimlik ve inançlarına bağlı kalarak yeniden canlandırılabilmesine inanmıştır. II. Abdülhamid, seleflerinin gerçekleştirdiği bütün reformları muhafaza ettiği gibi, Osmanlı modernizasyonunun entelektüel ufuklarını da büyük ölçüde genişletmiştir. Osmanlı elit zümresini Avrupa kültürüne yaklaştırmak üzere yeni değişim kanalları açan II. Abdülhamid, İslam medeniyeti için de her durumda hak ettiği tanınma ve saygıyı talep etmiştir. Ayrıca popüler İslami yönelişleri ustaca kontrol altına almayı başarırken, gerektiğinde bunları İslam ve devlet politikalarının kapsamında içinde değerlendirme becerisini de göstermiştir (Karpas, 2005: 22-23). Padişahın İslamcı zihniyeti, her yıl on binlerce Müslümanın hac için toplandıkları Haremeyn'e yaklaşımına da yansımış ve o, devletin bekası ile İslam ve Haremeyn arasında kurduğu ilgiyi şu ifadelerle dile getirmiştir:

"... matlûb olan şey devletin bekası olup bu da dört şeye münhasırdır. Birincisi dinimiz olan din-i İslam'ın muhafazası; ikincisi Hânedan-ı Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye'nin bekası; üçüncüsü Haremeyn-i Şerife'nin vikaye ve muhafazası; dördüncüsü payitahtımızın İstanbul kalması hususlarıdır." (BOA, Y.EE 4/29, h. 29.Z.1312/23.6.1895).

Bu cümleler Sultan II. Abdülhamid'in siyasi anlayışında dinin ve Haremeyn'in, yani Mekke ve Medine'nin özel bir yeri olduğunu ortaya koymaktadır. Müslümanların haremî olan bu beldelerden Mekke, İslam'ın beş temel esasından haccın uygulama alanı, Medine ise İslam peygamberi Hz. Muhammed'in kabrinin ve mescidinin bulunduğu şehirdir. Bu topraklar tarih boyunca Müslümanlar tarafından mukaddes addedilmişti ve padişah da bunun bilincindeydi. Bundan başka hacı sayılarının yükselmesi, Arabistan ve çevresinin hareketlenmesi ve Avrupalıların bölgeye olan ilgisi padişahın Haremeyn konusundaki hassasiyetini pekiştirecek önemli sebeplerdi.

Sultan II. Abdülhamid döneminin başlarında gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda (93 Harbi/1877-1878), Rumeli'de önemli toprak kayıpları yaşanmış ve buna karşılık Osmanlı coğrafyasındaki Arap vilayetleri öne çıkmaya başlamıştır. Padişahın İslam birliği siyaseti de bu vilayetlere olan eğilimi desteklemiştir. Müslüman-Arap nüfusun kalabalık olduğu bu vilayetler vali maaşları bakımından birinci sınıfa yükseltilirken, söz konusu bölgelere verilen ehemmiyet devlet salnamelerindeki mülki taksimat sıralamasına yansımıştır. Önceden salnamelerde sıralama Edirne vilayetiyle başlıyor, Rumeli, Anadolu ve Arap vilayetleriyle devam ediyordu. II. Abdülhamid döneminin başlarında bu sıralama korunurken ileriki zamanlarda, Hicaz vilayetinden başlanmak suretiyle Arap vilayetleri öne alınmıştır (Karal, 1983: VIII, 331; Georgeon, 2006: 211). Şöyle ki, h. 1293 tarihli devlet salnamesinde sıralama, Edirne vilayetiyle başlayarak, Hicaz, Yemen ve Eyalât-ı Mümtaze ile bitmektedir (Salname, 1293/1876-1877: 171-192). H. 1297 tarihli salname Edirne vilayetiyle başlarken, Yemen, Hicaz, Trablusgarb, Bingazi ve Eyalât-ı Mümtaze ile bitmektedir (Salname-i Devlet-i Aliyye, h. 1297/1879-1880: 190-270). H. 1305 tarihli salname Edirne vilayetiyle başlamaktadır (Salname-i Devlet-i Aliyye, h. 1305/1887-1888: 299), Hicaz Vilayeti yine sonlardadır, Hicaz'dan sonra da Bağdat, Basra, Yemen ve Trablusgarb vilayetleri gelmektedir. Sıralama Eyalât-ı Mümtaze ile bitmektedir (Salname-i Devlet-i Aliyye, h. 1305/1887-1888: 338-343). H. 1306 tarihli salnamede ise sıralamada ciddi bir değişiklik yapılarak Hicaz vilayeti başa alınmıştır (Salname-i Devlet-i Aliyye, h. 1306/1888-1889: 388-391).

Vilayetlerin bayındır hale getirilip kalkındırılmasına büyük bir önem veren Sultan II. Abdülhamid'in Arap tebaasına yönelik de fark edilir bir ilgisi olmuştur. Bu ilgi, devletin İslami temellerini yeniden pekiştirme teşebbüslerinin tamamlayıcı bir parçası olarak düşünülebilir. II. Abdülhamid bu yolla, devletin devamı için gerekli olan içtimai desteği artırmaya çalışmıştır (Akarlı, 1986: 74). Yoksa II. Abdülhamid Arapçı bir politika güdüyor değildi, o sadece Arapları devletle bütünleştirmeye çalışıyordu. Bundan dolayı Arap bölgelerine yönelik siyasetinde dine sıkça vurgu yapıyor, hilafet sayesinde Arapları merkezi iktidara sıkı bir şekilde bağlamak istiyordu. Arapların yaşadığı toprakları tam anlamıyla bir Osmanlı vilayetine dönüştürmeye gayret ediyordu. Arap vilayetlerinin Osmanlı Devleti içinde hem coğrafi alan, hem de nüfus olarak önemli bir yeri vardı. Nihayet padişahın, tebaasının bu kesimi ile kurmaya çalıştığı sıkı irtibat siyaseti belli bir ölçüde başarılı da olacaktı (Georgeon, 2006: 214).

Sultan II. Abdülhamid döneminde, dinî bir merkez olarak Hicaz'ın ehemmiyetinin artması, padişahın İslamcı politikaların bir uzantısı olarak da değerlendirilebilir. II. Abdülhamid, Osmanlı Müslümanlarını birbirleriyle bütünleşmiş bir toplum haline getirmek ve halife-sultan olarak deniz aşırı dinî nüfuzunu artırmak istiyordu. Nitekim bu hedefler doğrultusunda Hicaz'ın, 1880'den sonra sembolik ve politik bakımdan önemli roller üstlendiğini görmekteyiz. Şöyle ki bu süreçte, hac farızası için her yıl ziyaret edilen Mekke ve Medine şehirleri, Osmanlı hilafetinin hukukiliğinin ve evrenselliğinin vurgulandığı merkezler olarak öne çıkmıştır. Ulaşım imkânlarının daha hızlı ve ucuz olması da, 19. yüzyılın ikinci yarısı içinde hacı sayısının bir hayli artmasını beraberinde getirmiştir. Ayrıca, gelişen basın-yayın faaliyetleri ile Müslüman toplumlarda eğitim düzeyinin yükselmesi, hacıların kültürel seviyelerinin ve siyasal bilinçlerinin gelişmesine ciddi manada katkı sağlamış (Karpaz, 2005: 445.) ve Haremeyn'in siyasi misyonu, gittikçe dinî misyonuna daha fazla eşlik etmeye başlamıştır. Merkezi otorite için de

Hicaz o kadar özelleşmiştir ki, Hicaz'da, özel konumundan dolayı yabancılara emlak satışının yapılmaması istenirken, Haremeyn için “gevher-i ikil-i hilafet-i seniyye” ifadesi kullanılmıştır. Yani, Mekke ve Medine “yüce hilafet tacının mücevheri” olarak görülmüş ve o derece önemsenmiştir (BOA, Y.A.RES 15/38, 17.Ca.1299/6.4.1882).

Osmanlıların Hicaz'a bakışını, burada yaptığı hizmetlerle göz dolduran Vali Osman Nuri Paşa'nın (1882–1886) vilayet üzerine kaleme aldığı layihada görmek de mümkündür. Osman Nuri Paşa, Hicaz'ın önemini öncelikle iki dinî sebebe dayandırmıştır. Şöyle ki: Müslümanların kıblesi ve birlik vesilesi olan Mescid-i Haram ile iman zenginliğinin kaynağı Hz. Muhammed'in nur saçan kabri buradadır. Bunların yanı sıra daha pek çok dinî değer bulunduğu Hicaz, dünyanın her köşesinden gelen Müslümanların ziyaretgâhı ve övünç kaynağıdır. Her yıl binlerce Müslüman hac ibadetini ifa etmek, Hz. Muhammed'in¹ kabrini ve dinî-tarihi değeri olan kutsal mekânları ziyaret etmek üzere Hicaz'a gelmektedir. Osman Nuri Paşa, devam ederek, “Allah'ın elçisinin halifesi ve Müslümanların imamı” şeklinde nitelediği padişahın, bu mukaddes beldenin her yönden geliştirilmesi hususundaki arzusunun farkında olarak Hicaz'ın Osmanlı Devleti'nin diğer topraklarına göre önceliğini vurgulamış ve vilayetin geliştirilmesinin gerekliliğini ifade etmiştir. Zira Hicaz'da adalet, eğitim, bayındırlık ve medeniyet adına yapılacak çalışmalar, Osmanlı Devleti'ne bağlılığı ve saygıyı artıracak gibi Osmanlı padişahının büyüklüğünü de gösterecektir. Üstelik Hicaz icraatları, sadece vilayete değil, İslam dünyasına yapılmış hizmetler olacaktır (BOA, Y.EE 8/18, r. 5 Temmuz 1301/17.7.1885).

Osmanlı Devleti'nin Hicaz hassasiyeti ekonomik değerlendirmede de kendini göstermektedir. Sadece iktisadi açıdan bakıldığında Hicaz vilayeti Osmanlı Devleti için önemli bir yük teşkil ediyordu. Vilayetin başlıca gelir kaynağı olan gümrük vergileri bölgenin yönetim masraflarının çok altındaydı (Özyüksel, 2002: 470). Hicaz vilayetinin 1304 (1888-1889) mali senesine ait toplam giderleri 23.508.333 kuruş, 20 para iken; gelirleri sadece 1.559.815 kuruş, 30 para idi. Bu sene bütçedeki 21.948.517 kuruş 30 para olan açık devlet tarafından karşılanmıştır (Hicaz Vilayeti Salnamesi, h. 1306/1888-1889: 297-300). Vilayetin gelir ve giderlerinin her sene benzer durumda olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde bütçesi bu boyutta açık veren başka bir vilayet yoktu. Hicaz bütçesindeki açık Osmanlı hazinesi tarafından kapatılıyordu. Haremeyn'i yabancı müdahalelerden korumak ve dünyadaki bütün Müslümanların nezdinde Osmanlı hilafetinin meşruiyetinin devamlılığını sağlamak adına bu bedel ödeniyordu. Her hâlükârda, haccın iyi bir şekilde organize edilmesi, şehircilik ve sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi ve Osmanlı garnizonunun geliştirilmesi gerekiyordu. Hicaz yoksul ve az üreten bir vilayetti. Bununla birlikte bölge insanının yararlandığı çeşitli muafiyetler vardı. Halktan asker ve vergi alınmıyor, Hicaz ekonomik yardımlarla destekleniyordu. Güvenliği sağlayıp istikrarı korumak için eşrafa ve bedevilere bol bol hediye ve karşılıksız para veriliyordu. Bütün bunlarla 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde II. Abdülhamid Hicaz'daki Osmanlı varlığını pekiştirmeyi ve kendisinin *Hâdimü'l-Haremeyni's-Şerifeyn*² konumunu güçlendirmeyi başarmıştı (Hicaz Vilayeti Salnamesi, h. 1301/1883-1884: 168-175; Hicaz Vilayeti Salnamesi, h. 1303/1885-1886: 106-109;

¹ Belgede “Seyyidü'l-Kevneyn”, yani “dünya ve ahiretin efendisi” denilmektedir.

² “İki yüce ve kutsal (beldenin) hizmetçisi”

el-Hac Hüseyin Vassaf, 2011: 104; Ochsenwald, 1998a: 44-45; Georgeon, 2006: 238-239).

İstanbul ile Hicaz arasında sürekli bilgi alışverişi yaşanıyordu. Öyle ki, vilayetin paraya olan ihtiyacının nihai dereceye ulaşması sebebiyle, açığı kapatacak akçenin süratle gönderilmesinin istendiği acil yardım telgraflarının yanında (BOA, Y.A.HUS 268/70, h. 12.C.1310/1.1.1893), “kıt'ai Hicaziyede hamd olsun asayişle afiyet berkemaldir (BOA, Y.PRK.AZJ 22/11, r. 7 Temmuz 1308/19.7.1892).” şeklinde gelen rahatlatıcı haberler de vardı. Hicaz'daki gelişmeler yabancılar tarafından da izlenmekteydi. Bölgede bir karışıklık ve emniyetsizlik olduğunda yabancı basının gündeminde hemen yerini alıyordu. Diğer taraftan Osmanlı Devleti de yabancı basının bu tür faaliyetlerini dikkatle izliyordu (BOA, HR.SYS 2824/57, r. 16 Kânunusani 1309/28.1.1894). Hicaz'la yapılan resmi yazışmalar, Hicaz konusundaki resmi değerlendirmeler, II. Abdülhamid'e sunulan layihalar, raporlar, seyahatnameler ve hatıralar bu dönemde bölgenin ehemmiyetinin belirginleştiğinin diğer göstergelerindendir. Ayrıca II. Abdülhamid döneminde Hicaz konulu literatürdeki bilgilerin detayları, Osmanlı devlet adamlarının ve bölgeyle ilgilenen yabancıların Hicaz üzerindeki hassasiyetlerini ve birikimlerini belgeler mahiyettedir.

Sultan II. Abdülhamid, Hicaz'da meydana gelen eşkıyalık haberlerinden çok rahatsız olur, bölgeden bu tür havadisler geldiğinde asayişsizliğin en kısa sürede giderilip emniyetin sağlanmasını isterdi. O, Hicaz'ın ve bilhassa da Haremeyn'in İslam'ın kalbindeki yeri ve insanlar nazarındaki kutsiyeti, saygınlığı, nezaketi ve ehemmiyeti yönüyle Osmanlı mülkündeki başka yerlere kıyas edilemeyeceği düşüncesine sahipti. Dünyanın çeşitli bölgelerinden binlerce Müslüman Kâbe'yi ziyaret için Haremeyn'e³ gelmekteydi. II. Abdülhamid, Hicaz'daki asayişsizlik olaylarının, Müslüman tebaası olan Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne müdahalesine sebep olmasından ve bunun da bir takım vahim sonuçlar doğurmasından kaygılanırdı (BOA, İ.HUS 173/1327.M/45, h. 17.M.1327/8.2.1909). II. Abdülhamid'in Hicaz hassasiyetinin tahttan indirildikten sonra da devam ettiği anlaşılmaktadır. O, Birinci Dünya Savaşı yıllarında sürgünde bulunduğu sırada, İngilizlerin Arabistan'daki nüfuzundan duyduğu rahatsızlığı özellikle dile getirmiştir. Oradaki Müslümanların zamanla İngilizleşmelerinden, yine Irak ve Hicaz'ın geleceğinden ciddi manada endişelenmiştir (Hülagü, 2007: 325).

2. Hicaz Vilayeti İdaresinin Hususiyetleri

Hicaz'a tayin edilen valiye veya kumandana olağan görevleri dışında vilayette yapılması gerekenlerle ilgili özel bir talimatname verilirdi. Bu talimatnamelerdeki maddelerin bir bölümü Hicaz'daki genel konularla ilgiliyken, bazıları atamanın gerçekleştiği dönemin şartları ve sorunlarıyla ilgili olurdu. Her hâlükârda yapılması istenenler, bize Osmanlı Devleti'nin Hicaz vilayetiyle ilgili yönetim anlayışını, vilayetin sorunlarını ve bunların çözülmesi noktasındaki yaklaşımları ana hatlarıyla sunmaktadırlar. 1881 yılında Hicaz kumandanlığına tayin edilen Ferik Osman Paşa'ya verilen h. 27.Za.1298 (m. 21.11.1881) tarihli talimat bu duruma güzel bir örnektir. Osman Paşa'dan, bir idareci olarak öncelikle kanunlara riayet etmesi istenmiştir. Yine,

³ Belgede “Beldeteyn-i Tayyibeteyn” yani “iki temiz belde” denilmektedir.

hukuka aykırı bir davranışta bulunmaması hususu ısrarla vurgulanmış, daha sonra diğer konulara geçilmiştir (BOA, Y.EE 6/7, h. 27.Za.1298/21.10.1881).

Osman Paşa'nın, bundan sonra dikkatinin çekildiği konu, Şeyh Senûsi'nin Mekke şerifi ile ilişkisiydi. Sultan II. Abdülhamid, İslami bir kimlikle ortaya çıkıp, siyasi olarak ayrı bir cemaat vaat eden veya teşkil eden girişimlerden son derece rahatsız olurdu. Padişah, bu tür oluşumların Müslümanların birliğine zarar verdiğini ve Osmanlı Devleti'ni dolaylı olarak tehdit ettiğini düşünürdü. Önceleri, bu tedirginliği Bingazi ve çevresinde etkili olan Şeyh Senûsi hakkında da taşıdığı anlaşılmaktadır. Tabii sorun sadece Afrika'nın belli bir bölgesi ile ilgili değildi. Senûsilik Hicaz'da da etkili olan bir tarikattı ve Şeyh Senûsi'nin Mekke şerifiyle dostça ilişkileri vardı. II. Abdülhamid, onun Hicaz'ı etkisi altına almasından kaygılanıyor ve bundan dolayı Haremeyn'deki nüfuzunun kırılmasını istiyordu (BOA, Y.EE 6/7, h. 27.Za.1298/21.10.1881).

Hicaz'da II. Abdülhamid'i tedirgin eden diğer bir mesele Midhat Paşa başta olmak üzere Taif mahkûmları idi. Padişah, Osman Paşa'dan onların herhangi bir şekilde dışarıyla bir bağlantı kurmamalarını, bunun için de görüşmeden men edilmelerini ve gözetim altında tutulmalarına itina gösterilmesini istiyordu. Ayrıca, sözü edilen mahkûmlara her hangi bir şekilde yardım edenlerin derhal tevkif edilmelerini, yerlerine vekâleten atamalar yapılmasını ve asaletleri için de usulüne göre izin istenmesini emretmişti. Bu arada suçları sabit olanlarsa muhafaza altında İstanbul'a gönderilecekti. Bu gruba kendi maiyetinde bulunan kişi ve komutanlardan rüşvet alanlar da dâhil edilmişti (BOA, Y.EE 6/7, h. 27.Za.1298/21.10.1881).

Kolera salgınları Hicaz'da her zaman endişeye sebep olmuştur. Bu dönemde Osman Paşa'nın maiyetinde bulunan askeri, bölgede devam eden kolera hastalığından koruması için gereken bütün önlemleri alması istenmiştir. Askerler arasında koleraya yakalananlar olduğu takdirde hemen karantina uygulanması emredilmiştir. Koleraya karşı düşünülen tedbirlerden biri de hastalığa yakalanan hacıların askerin birbirine karıştırılmamasıdır. Hicaz'da bulunan askerlerin genel durumunun da İstanbul'a bildirilmesi gerekiyordu. Diğer yandan hacıların Hicaz'da maruz kaldıkları en ciddi tehlikelerden biri bedevi saldırılarıydı. Her ne kadar bu tür eşkıyalık faaliyetlerini engellemek için anlaşma esaslı tedbirler alınıyorsa da askeri caydırıcılık zorunluymuş ve bazı durumlarda doğrudan müdahale kaçınılmaz oluyordu. Her durumda hacıların güvenliğinin sağlanması ve hacıların bedevi saldırılarından korunması paşanın önde gelen mesuliyetlerindendi (BOA, Y.EE 6/7, h. 27.Za.1298/21.10.1881).

Uluslararası açıdan Arabistan'da en ciddi tehdit olarak İngilizler görülmüştür. Bu bağlamda İngilizlerin Hicaz ve çevresindeki şeyhleri, bedevileri veya başkalarını kazanmak amacıyla yürüttükleri çalışmalar takibe alınmalıydı. Osman Paşa'nın Hicaz valisi Safvet Paşa ile iletişim halinde olarak, bu konular hakkında gereken bilgileri ve detayları öğrenmesi ve Hicaz'ı söz konusu faaliyetlerden koruması istenmiştir. Doğru bir idari hareket ve Hicaz'da ortak bir siyasi icraat için bu gerekliydi. Ayrıca Mısır'da Osmanlı Devleti veya II. Abdülhamid ile ilgili dinî-siyasi bazı muhalif çalışmalar yapılıyordu. Osman Paşa'dan bunların da, Hicaz'ı etkilememesi için gayret göstermesi istenmiştir. Kumandan Paşa'ya son olarak bölge hakkındaki bilgileri hafta postasıyla düzenli olarak göndermesi, elinde bulunan şifre ile önemli ve acil olayları bildirmesi, giderken de yolda uğradığı iskelelerden telgraf çekmesi emredilmiştir. Yolculuğunda bir

sıkıntıyla karşılaşmaması için de bir dizi uyarı yapılmıştır (BOA, Y.EE 6/7, h. 27.Za.1298/21.10.1881).

1889 yılında Hicaz vilayetine vali olarak tayin edilen Nafiz Paşa'ya (BOA, İ.DH 1117/87351, h. 6.Ca.1306/08.1.1889) da yukarıdaki ile benzer içerikte bir talimatname verilmiştir. Burada da valinin vilayete ait hususi görevleri belirtilirken öncelikle bütün işleri kanun hükümlerine ve usule uygun olarak yerine getirmesi emredilmiştir (BOA, Y.EE 6/36). Bu sıralarda Sudan'dan Hicaz'a giden kimselerden belli bir kısmı geri dönmüyordu. Sudanlıların böyle plansız bir şekilde Hicaz'da kalmaları ise bazı sakıncalar doğuruyordu. Nafiz Paşa'dan bunların durumunu araştırması istenmiştir. Hükümetin öğrenmek istediği konular, Sudanlıların Sevakin'den ne şekilde çıktıkları, Hicaz'a nasıl gittikleri, sayıları, ekonomik durumları ve Hicaz'da hangi sıfatla kalmayı düşündükleri idi. Ayrıca Sudan'a iadeleri pek ihtimal dâhilinde görülmemiş olmalıdır ki, Sudanlılar zaruret ve ihtiyaç sebebiyle gelmişlerse, Bâbîâlî'den izin alınarak, kararlaştırılan mahallere huzur içinde yerleştirilmeleri istenmiştir. Ayrıca Hicaz'a mücaveret⁴ dışında, topluca yerleşmek amacıyla gelenlerin mahalli hükümetin gözetimi altında bulundurulmaları ve haklarında Bâbîâlî'den verilen emre göre hareket edilmesi emredilmiştir (BOA, Y.EE 6/36).

Nafiz Paşa'ya verilen talimatta askeri hususlar da önemli bir yere sahiptir. Valinin, vilayet olarak Seraskerlik Dairesi ile sürekli ilişki halinde olması, Hicaz Fırka-i Askeriyesi'ni düzene koyması ve eksiklerini tamamlaması gerekiyordu. Bundan başka askeri açıdan vilayette görülen sıkıntıların ve Hicaz'da bulunan kara kuvvetlerinin bölgeyi korumaya yeterli olup olmadığı etüdünün yapılması isteniyordu. Cidde ile Yenbu arasındaki telgraf hattının tamamlanıp tamamlanmadığı da hükümetin bilgilendirilmek istediği konular arasındaydı (BOA, Y.EE 6/36).

Hicaz'daki güvenliğin ikinci ayağı kıyı savunması idi. Kızıldeniz sahilleri her geçen gün biraz daha önem kazanıyor ve kıyıların her türlü taarruzdan korunması gerekiyordu. Bahriye Nezareti bölgede bulunan 4 korvet, 1 ganbot ve İstanköy vapurunun sahil güvenliği için kâfi olduğunu belirtmişti. Bununla birlikte Nafiz Paşa'dan, bunların Kızıldeniz'de beklenen şekilde hızlı seyir ve hareket yapıp yapamadıkları, savunma için yeterli olup olmadıkları, teçhizatları, Hicaz'daki deniz kuvvetinin miktarı ve eksiklikleri hakkında gerekli çalışmayı yaparak bildirilmesi istenmiştir (BOA, Y.EE 6/36). Vilayette bulunan kara ve deniz kuvveti personelinin maaşlarının ödenmesinde sıkıntılar yaşanıyor. Hükümet sıkıntının nereden kaynaklandığı hususunda da bilgi talep etmiştir. Bu arada Cidde ve Yenbu iskelelerinde emniyeti sağlamak üzere tayin edilen üç komiser ile on polisin götürülerek, kendilerine ait hizmetlere yerleştirilmesi emredilmiştir. Bunlar dışında Hicaz bölgesinde bulunan seyyid ve şeriflerin hal ve hareketlerinin gizli bir şekilde takibi ve haklarında elde edilen bilgilerin düzenli olarak hükümete bildirilmesi talep edilmiştir (BOA, Y.EE 6/36).

Hicaz'da yaşayan ve Hicaz'a dışarıdan gelen Müslümanların kalplerinin kazanılması ve hilafet makamıyla irtibatlarının kuvvetlendirilmesi için Nafiz Paşa'dan gayret göstermesi istenmiştir. Tabii bunun sağlanması için Hicaz'da iyi bir yönetim

⁴ Hac için Hicaz'a giden Müslümanlardan bazılarının Mekke veya Medine'de itikaf ve benzeri şekillerde, zühd amaçlı olarak kısa veya uzun bir müddet kalmalarıdır (Ş. Sami, 1317/1899: 1291; Pakalın, 1993: II, 592).

sergilenmesi ve adaletli uygulamalar yapılması zorunluydu. Bu bağlamda dikkat edilmesi gereken bazı işler vardı. Mesela, Mekke ve Medine’de hacılar için kullanılan deve ücretine ilave olarak ek ücretler alınıyordu. Buna engel olunmalıydı. Bölge halkının,⁵ mücavirlerin ve hacıların zorunlu ihtiyaçlarının karşılanması konusunda muhtekirlerin zulmünün ve yolsuzluklarının engellenmesi icap ediyordu. Bu tür rahatsız edici durumların ortadan kaldırılması için valinin gerekli çalışmaları yapması istenmiştir (BOA, Y.EE 6/36).

Her iki talimatın başında kanun çerçevesinde hareket edilmesi için verilen emir, devletin bölgedeki hukukiliğine ve meşruiyetine leke getirmeme hassasiyeti ile açıklanabilir. Bunun dışında belli konuların üzerinde özellikle durulduğu görülmektedir. Hicaz’ın kara ve deniz güvenliği, dâhili ve harici muhalefet ile düzenli bilgi akışı bunların başlıcalarıdır. İdari anlamda verilen emirlerdeki kucaklayıcılık ve adalet vurgusu dikkat çekicidir. Bölge halkı, mücavirler ve hacılar hakkında gösterilen yaklaşım Osmanlı Devleti’nin dinî duyarlılığını gösteren önemli ifadelerdir. Son olarak Müslümanları hilafet makamına yakınlaştırma yönünden sergilenen tutum, Sultan II. Abdülhamid’in İslamcılığının kendi ülkesinin sınırlarını aşacak bir dereceyi zorlamasının göstergesi olarak düşünülebilir.

II. Abdülhamid Hicaz’daki idari uygulamalarla Osmanlı Devleti’nin uluslararası itibarını artırmaya çalışıyordu. Bu durumun bir örneği Hindistan’da yayımlanan *Pencab Times* isimli İngiliz gazetesine karşı alınan tavırda görülmektedir. Söz konusu gazetede yazıların Osmanlı Devleti’nin Müslümanlar gözündeki saygınlığına zarar verebileceği düşünülmüş, buna karşılık II. Abdülhamid, Osmanlı hilafetine bağlılığın artırılması amacıyla, Arabistan’daki urban şeyhlerine, İslam ülkelerinden gelen hacılara ve Haremeyn’deki mücavirlere iyi davranılması için irade çıkarmıştır (BOA, Y.A.HUS 212/60, h. 24.B.1305/6.4.1888). Böylece padişah, İngilizlerin Osmanlılar hakkında söylediklerinin doğru olmadığını Hindistan’dan Hicaz’a gelen Müslümanlara doğrudan göstermek istemiştir.

Teftiş çalışmalarının Hicaz’la ilgili idari uygulamalarda önemli bir yeri vardır. Bâbîâli, bölgede yaşanan sorunları ciddi anlamda önemsemiş ve meseleleri sadece İstanbul’dan gönderilen talimatlarla halletmeye çalışmamıştır. Çok defa sorunun tam anlamıyla anlaşılması ve hakkıyla çözülebilmesi için sahada inceleme yöntemi tercih edilmiştir. Bu itibarla gerektiğinde Hicaz’a müfettişler ve araştırma komisyonları gönderilmiştir (BOA, MV 19/35, h. 26.B.1304/20.4.1887; BOA, DH.MKT 1420/79, h. 23.Ş.1304/17.5.1887; BOA, İ.HUS 36/1312.L/8, h. 29.L.1312/25.4.1895). Bunun gibi Hicaz hakkında hemen her konuda pek çok inceleme ve araştırma yapıldığını ve layihalar hazırlandığını görmekteyiz. Böylece bölgenin sıkıntıları devlet adamları tarafından yerinde incelenip, tespit edilmiştir. Hazırlanan raporlar da hükümet merkezinde değerlendirilmek suretiyle sorunlar halledilmeye çalışılmıştır (BOA, Y.EE 8/18, r. 5 Temmuz 1301/17.7.1885; BOA, İ.DH 1008/79667, h. 15.S.1304/13.11.1886; Kaymakam Şakir, 1308/1890-1891).

Haccın, Hicaz ekonomisinde belirleyici bir yeri vardı. Hacıların sayısı veya zenginlik derecesi Hicaz şehirlerini ve bedevileri doğrudan etkiliyordu. Hacca gelenlerin

⁵ Orijinal metinde, “şerefli halk” anlamında “ahali-i kiram” ifadesi kullanılmıştır.

sayısı kalabalık olduğunda yahut zengin hacılar fazla olduğunda geçimini hac hizmetlerinden sağlayanlar ve hacılardan bir şekilde istifade edenler için iyi bir sezon oluyor, tersi durumda ise darlık yaşanıyordu (Ochsenwald, 1998b: 53). Bu iktisadi bağımlılık Hicaz'ın ekonomik açıdan desteklenmesini gerekli kılıyor ve Haremeyn'e düzenli olarak surre gönderiliyordu. *Surre-i Hümayun* dinî, iktisadi ve siyasi yönünün yanında kültürel değeri de bulunan göz doldurucu bir gelenektir. Akçe kesesi veya para çıkını anlamına gelen surre konumuzla ilgili olarak, her yıl İstanbul'dan Mekke ve Medine'ye belirli kişilere dağıtılmak üzere gönderilen parayı ifade etmek için kullanılırdı. Hediye olarak gönderilen para, surre defterine tabi olan kimselere belli bir düzene göre dağıtılırdı (Ş. Sami, 1317/1899: 826; Uzunçarşılı, 1972: 35). *Surre-i Hümayun*, *Surre Emini* adı verilen, dindarlığı ve temiz ahlakıyla tanınmış bir devlet adamının idaresinde, yanında epey bir maiyet ve muhafız askerlerle birlikte gönderilirdi. (Pakalın, 1993: III, 280).

Haremeyn için gönderilen surrenin miktarı belirlenirken Mekke ve Medine'nin değişen nüfusu göz önünde bulunduruluyordu. Hicaz'da bir yandan Haremeyn halkının nüfusu artarken, öte yandan mücavirler çoğalıyordu. Osmanlı Devleti de, nüfus artışına göre Hicaz'a gönderilen surre miktarını artırıyorlardı. 1880'li yılların ortalarında Hicaz'a gönderilen toplam ödenek 26.538.692 kuruş idi. Bu paranın 8.039.889 kuruşu *Surre-i Hümayun*'un bütün harcamalar dâhil toplamıdır (Eyüb Sabri, 1301/1883-1884: I, 696). Bu miktarın Mekke ve Medine'de surre olarak dağıtılan kısmı ise 3.503.613 kuruştur (Eyüb Sabri, 1301/1883-1884: I, 685).⁶ Toplam paranın 18.498.803 kuruşu ise *Mürettebat-ı Hicaziye* denilen ödenektir. Bu kısım, Maliye Hazinesi namına zahire olarak satın alınıp Hicaz'a gönderilirdi (Eyüb Sabri, 1301/1883-1884: I, 696). Haremeyn için Evkaf-ı Hümayun hazinesinden *Şehadetname bedeli* adıyla her sene 413.410 kuruş daha verilirdi. Bu para elinde şahadetname bulunan (Eyüb Sabri, 1301/1883-1884: I, 697) şeriflere, seyyidlere, imamlara, hatiplere, halk içinde saygı duyulan kimselere, Harem-i Şerif hizmetlilerine, halka ve mücavirlere verilirdi (Eyüb Sabri, 1301/1883-1884: I, 700). Ayrıca *İkramiye* adıyla verilen 75.100 kuruş ayrı bir ödenek daha bulunuyordu (Eyüb Sabri, 1301/1883-1884: I, 702).

Hicaz halkına para yardımında bulunmak bir devlet geleneğiydi. Bu uygulama olağanüstü durumlarda iyice belirginleşiyordu. H. 1307 (m. 1889-1890) senesinde Haremeyn'de kuraklıktan etkilenen kimselere 264.000 kuruş verilmiştir. Daha öncesinde 264.022 kuruş miktarında bir yardım daha olmuştur. Yine üçüncü defa olarak Mekke ve Medine halkı ile bu şehirlerin etrafındaki bedevilerden kuraklık sebebiyle sıkıntı görenlere 264.022 kuruş ve ayrıca Hicaz ianesi için 1.500 Osmanlı lirası yardım yapılmıştır (Muhammed el-Emîn el-Mekkî, r. 1318/1902: 10-11.) 1880'li yılların sonlarına doğru, üç-dört sene kadar normal şartlarda beklenen yağışların olmaması sebebiyle Hicaz vilayeti dâhilindeki köylü ve urban (bedeviler) fazlasıyla zaruret içine düşmüştü. Bunun üzerine Hicaz valisi gerçekten muhtaç olanlara dağıtılmak üzere Basra ve Beyrut vilayetlerinden gelen zahireden 100.000 okka buğdayın ayrılıp, yardım olarak Hicaz'a aktarılmasını talep etmiştir. Konu, Meclis-i Mahsus-i Vükela'da görüşülerek kaleme alınan bir mazbata ile padişaha sunulmuş ve

⁶ Bu toplamın içinde 11.547 kuruş Kudüs'e ayrılmıştır.

padişah da belirtilen şekilde gereken yardımın yapılması talimatını vermiştir (BOA, İ.MMS 108/4646, h. 25.R.1307/19.12.1889).

Mekke halkıyla mücavirlerine bir cetvele bağlı olarak, düzenli bir şekilde ikramiye nevinden para gönderilmekteydi (BOA, DH.MKT 69/41, h. 5.Z.1310/20.6.1893). Yine, Sultan II. Abdülhamid tarafından sadaka olarak, Miralay Abid Bey'e gönderilen unun Yenbu'daki fakir ve muhtaçlara dağıtılması başka bir yardım örneğidir (BOA, DH.MKT 706/49, h. 13.S.1321/11.5.1903). Söz konusu yardımların bu dönemde bir zorunluluk gibi görüldüğü anlaşılmaktadır. Ödenekler aynı zamanda yabancıların, özellikle İngilizlerin politik emellerine karşı bir tedbir mahiyeti taşıyordu. Bu sebeple Hicaz vilayeti bölgedeki idarenin sağlıklı bir şekilde devam etmesi için urban mürettebatıyla, 2-300.000 lirayı geçmeyen vilayet ödeneğinin düzenli olarak ödenmesini istiyordu (BOA, DH.MKT 623/46, h. 29.Ş.1320/1.12.1902).

Hicaz'ın iktisadi durumu Osmanlı Devleti'nin İngiltere karşısındaki tavrına da yansıyor. İngilizler hemen her vesile ile Hicaz işlerine müdahale etmeye çalışırken Osmanlılar, İngilizlerin Hicaz'a doğrudan veya dolaylı olarak müdahil olabileceği her girişime karşı duruyorlardı. Hicaz'da gıda temini ile ilgili olarak yaşanan bir gelişme bu duruma örnek olarak verilebilir. Hicaz'ın zahire ihtiyacı düzenli şekilde Mısır'dan karşılanıyordu. Bir ara Hicaz'daki zahire ihtiyacının Hindistan'dan karşılanması söz konusu olunca, bundan şiddetle rahatsız olunmuş ve böyle bir hareketin Hicaz'da İngiliz nüfuzunu artıracak bir politikaya hizmet edeceği ifade edilmiştir. Üstelik aynı yıl Suriye'den Mısır'a bir hayli zahire gönderildiği, dolayısıyla ihtiyacın Mısır'dan karşılanabileceği belirtilmiştir (BOA, Y.A.HUS 188/31, h. 5.Ca.1303/9.2.1886).

Halkın önde gelenlerine, bedevi şeyhlerine hilat, nişan ve hediye itası Hicaz'da rutin bir uygulamaydı. Bu suretle eşrafa, devletin kendilerine değer verdiği gösterilerek gönülleri kazanılıyor ve devlete bağlılıklarının artırılmasına çalışılıyordu. (BOA, Y.EE.d 1087, r. 27 Nisan 1310/9.5.1894, s. 35). 1880 yılında vali ve kumandan olarak Hicaz'a gönderilen Safvet Paşa'ya bölgedeki saygın kimselere ve şeyhlere dağıtılmak üzere 10 parça nişan verilmiştir. Mekke'de, nişanların dağıtılması dinî bir atmosferde gerçekleştirilmiş ve nişanlar, hac mevsiminde Arafat'ta hak edenlere takdim edilmiştir. Ardından bunların isimleri kaydedilmek üzere Bâbiâli'ye bildirilmiştir (BOA, Y.PRK.UM 4/15, h. 21.Z.1297/24.11.1880).

Ortaya konulan bütün gayretlere rağmen, devletin her zaman karşısına çıkan yetişmiş-nitelikli insan sorunu hükümetin Hicaz'da da aşmakta zorlandığı müşküllerdendi. Bu sıkıntının Hicaz gibi ağırlıklı olarak Arapçanın konuşulduğu ve uluslararası bir bölge olan Haremeyn'de yaşanması ise beklenmedik bir durum değildi. Hicaz vilayeti, 1888 yılında Cidde ve Yenbu iskelelerinde görev yapmak üzere Arapça, Türkçe ve Fransızca lisanlarını bilen dirayetli ve silahlı bir komiser ile on polis memurunu acil olarak talep etmişti. II. Abdülhamid, ehemmiyetine binaen talebin hemen karşılanmasını istemiştir (BOA, DH.MKT 1541/26, h. 4.M.1306/10.9.1888). Yine, benzer bir istek 1895 senesinde olmuş ve bu defa Hicaz valiliği tarafından bölgede tercümanlık yapmak üzere İngilizce ve Fransızca bilen bir memur talep edilmiştir. Ancak bu talep söz konusu nitelikte bir eleman bulunmadığı için yerine getirilememiştir (BOA, DH.MKT 396/38, 18.M.1313/11.7.1895).

Her şeye rağmen Hicaz, dinî değerinden dolayı, Osmanlılar için genellikle imtiyazlı bir vilayet muamelesi görmüştür. Osmanlı padişahları, bölgede saygın konumları olan Mekke emirlerine ve yöre halkına karşı nezaketi ilke edinmiş ve Haremeyn'e hizmet etmeyi önde gelen vazifeleri arasında bilmişlerdir. Siyasi olarak egemen güç olmalarına rağmen, Osmanlıların Araplar için kullandığı, soylu millet anlamındaki *kavm-i necib* ifadesi Türklerin Araplara o zamanki bakışını göstermesi açısından dikkat çekicidir (Hicaz Vilayeti Salnamesi, h. 1305/1887-1888: 103; Muhammed el-Emîn el-Mekkî, r. 1318/1902: 84; Cemaleddin Efendi, 2005: 25; Özcan, 2005: 78). Bu bağlamda Hicaz'a özel bir uygulama olarak bölge halkının askerlik hizmetinden ve vergiden muaf tutulmalarını, burada tekrar hatırlatmak yerinde olur (BOA, Y.EE 8/18, r. 5 Temmuz 1301/17.7.1885; BOA, HR.TO 256/51; Hogarth,1978: 47; es-Savvaf, h. 1426/2005: 44-45).

3. Hicaz'da Osmanlı-Hamidiye Simgeleri

Sultan II. Abdülhamid, devleti Yıldız Sarayı'ndan idare ediyordu. Toplumla arasında belli bir mesafe olsa da devletin başı olarak, tanınmak da istiyordu. Bundan dolaydır ki Osmanlı toplumunun gündelik hayatına nüfuz etme gayreti II. Abdülhamid yönetiminin belirgin bir özelliği olarak dikkati çeker. Ne var ki padişahın saray dışında çok nadir görülmesi bu politika ile pek örtüşmüyordu. Buna karşılık bu eksikliği gidermek için, imparatorluk genelinde onun gücünü her yerde hatırlatacak bir simgeler sistemi geliştirilmiş ve insanlara sunulmuştu (Deringil, 2007: 33-34). Hicaz gibi uzak ve uluslararası kıymete sahip vilayetlerde buna daha fazla ihtiyaç vardı. Haremeyn'in kendi halkı dışında Mekke her yıl nüfusunun iki katı kadar hacıyı ağırlıyordu. Buna bir de yabancıların bölgedeki nüfuz arayışları eklendiğinde bakılan her karede bölgenin tam bir Osmanlı vilayeti olduğunun vurgulanması kaçınılmaz oluyordu. Bundan dolayı Hicaz'da Osmanlı varlığını ve gücünü ortaya koymak için azami bir çaba harcanmış ve ayrıca hemen her hizmete *Osmanlı veya Hamidiye* damgası vurulmuştur.

Hâdimü'l-Haremeyn nitelemesi Osmanlı sultanlarının unvanlarının başına yazıldığı günden itibaren Hicaz'ın dinî ve mülki idaresi Osmanlı Devleti adına icra olunmuş, Mekke ve Medine sakinlerinin can ve malları Osmanlı askerleri tarafından korunmuştur. Fakat 1517 yılından 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Haremeyn kalelerine, hürmeten Osmanlı sancağı çekilmemiştir. Ancak Sultan Abdülaziz dönemine gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin Haremeyn'deki meşru varlığına delalet edecek alametin buralarda bulunmaması artık uygun görülmemiştir. Üstelik bu durumun ileride çeşitli sıkıntılar çıkarabileceği de düşünülerek Sultan Abdülaziz döneminin ortalarında Mekke ve Medine'deki kale ve kışlalara Osmanlı sancağı çekilmesi kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte karar Medine'de uygulanmaya başlanmış, fakat Mekke'de ertelenmiştir (Eyüb Sabri, 1301/1883-1884: I, 50-51).

Hindistan, Orta Asya, Cezayir ve Cava gibi müstemlekelerden Hicaz'a hacılar gelip gidiyor ve onlardan bazıları Haremeyn'de mücavir olarak bir müddet kalıyordu. Bu arada Cidde'de bulunan İngiliz, Fransız, Rusya, Portekiz ve Felemenk konsolosları onların işlerinin halledilmesi için uğraşırken aynı zamanda Haremeyn hakkında bilgi edinmeye çalışıyorlardı. Yabancıların himayesi altında yaşayan bu Müslümanların bölgenin halkı arasına karışmaları, konumları itibarıyla güç oluyordu. Zaten Mekke ve Medine halkı ile aşiretler ve civar kabilelerden pek çoğu Mekke emirliğinden başka

otorite tanımak istemiyordu. Bütün bu sebeplerden Mekke'nin Osmanlı Devleti'nin bir parçası olduğu, yerli-yabancı herkese kesin olarak gösterilmeliydi. Bu maksatla Mekke Mevki Kumandanı Mirliya Hacı Necib Paşa, Mekke kalelerine Osmanlı sancağı çekirilmesi gerektiğini düşünerek harekete geçmiştir (Eyüb Sabri, 1301/1883-1884: I, 51-52).

1880 yılında Mirliya Necib Paşa tarafından kalelere sancak çekilmesi için direkler diktirilmiştir. Ne var ki Hicaz valisi bu uygulamanın Mekke'nin geleneklerine uygun olmadığını ve karışıklıklara sebep olabileceğini düşünüyordu. Vali, sadarete takdim ettiği arızasında hem bu durumu bildiriyor hem de bayrak çekilmemesinin sebeplerini açıklıyordu. Osmanlı sultanının Hicaz'ın hâkimiyetini savaştan aldığını, 300.000 Müslüman'ın kutsal kabul ettiği mekânın imtiyazına delil olması için, ayrıca bu kutsiyete gösterdiği tevazuun bir işareti olarak, karaların ve denizlerin sultanı unvanına sadece *Haremeyn'in Hizmetçisi* ilavesini yapmakla yetindiğini söylüyordu. Vali, Osmanlı sultanının bütün inananların teveccühünü kazanmasını da bununla ilişkilendiriyordu. Yavuz Sultan Selim ve ondan sonraki Osmanlı padişahları, tevazularından dolayı Müslümanların kiblesi olan Mekke'ye ve Hz. Muhammed'in kabrinin bulunduğu Medine'ye, çok kudretli bir devlete sahip olsalar da Osmanlı sancağının asılmasını edebe aykırı bulmuşlardı (Kurşun, 1997: 26-27).

Her şeye rağmen Necib Paşa'nın düşüncesini hükümetin de onayladığı anlaşılmaktadır. Zira bu iş için Mekke'de hazırlıklar devam etmiştir. Necib Paşa, kalelerde görevli komutanların önde gelenlerinden Binbaşı Mehmed Cavid Ağa'yı gizlice çağırarak sancakları çekirmek üzere görevlendirmiştir. Ortaya çıkabilecek sorunlara karşı da tedbir almasını ve gerekirse müdahale etmesini istemiştir. Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra Emaret Dairesi'ne giderek konuyu Şerif Abdülmuttalib'e açmıştır. Emir'e sancak çekilmesinin gerekliliğini anlatmış ve bu konuda herhangi bir sorun yaşanmayacağını, gereken askeri önlemlerin alındığını ifade etmiştir. Muvafakatini aldıktan sonra ondan, toplar atıldığı sırada resmi elbiselerini giyip Mescid-i Haram'a giderek dua edecekleri sözünü almıştır. Daha sonra askeri mevkilere giderek, sabah bütün kalelerde eş zamanlı olarak Osmanlı sancakları çekilmesini ve yirmi birer adet top atılmasını istemiştir. Ayrıca toplar atılırken askeri müzik icra edilmesi ve belli sayıda askerin kol nizamında Tophane Kışlası'ndan Harem-i Şerif'e doğru hareket ettirilmesi emrini vermiştir (Eyüb Sabri, 1301/1883-1884: I, 52).

Planlandığı şekilde ertesi gün seher vakti bütün kalelerde sancaklar çekilip toplar atılmaya başlanmıştır. Necib Paşa hemen resmi elbiselerini giyerek maiyetinde yeteri kadar asker olduğu halde Şerif Abdülmuttalib Efendi'nin konağına gitmiş ve onu da alarak Âlay-ı Valâ ile Harem-i Şerif'e dönmüşlerdir. Burada emaret tarafından eşraf, Mekke seyyidleri ve halktan müteşekkil kalabalık bir topluluğa hitaben etkileyici bir konuşma yapılmıştır. Ardından dört mezhebin kadıları, diğer âlimler ve Kâbe hizmetinde bulunan Ömer Şeybî tarafından özellikle Halife II. Abdülhamid için dualar edilmiştir. Herkes sonuçtan memnun ve müteşekkir olarak dağılmış, herhangi bir sorun yaşanmamıştır (Eyüb Sabri, 1301/1883-1884: I, 52-53). Böylece II. Abdülhamid döneminde Mekke kalelerine de Osmanlı bayrağı çekilmiştir. Haremeyn'de kalelere sancak çekilmesi dinî olarak yasak değildi. Bu davranış sadece, Haremeyn'e karşı Osmanlı hassasiyetinin bir ifadesiydi. Yeni uygulama dışarıda da yankı bulmuştu. Bu konudaki bir haberin yabancı basından yapılan çevirisinde şöyle denilmekteydi:

“Şevketlu Sultan Abdülhamid Han hazretleri Mekke-i Mükerrerme’de azim bir muvaffakiyete nail olmuşlardır. Şöyle ki Sultan Selim Han-ı Evvel zamanından beri Mekke-i Mükerrerme’de Osmanlı sancağının temevvüc ettiği (*dalgalandığı*) görülmemiş iken bugün Kumandan Necib Paşa beher Cuma günleriyle eyyamı resmîyede Kala-i Hakani ile devair-i resmîyeye sancak keşide olunması için Şerif Abdülmuttalib Efendi’nin muvafakatını istihsal eylemiştir” (BOA, Y.EE 5/103, 4.6.1881).

Hicaz’daki Osmanlı-Hamidiye simgelerini Mekke ve Medine’deki dinî unsurlarda da görmek mümkündür. Mescid-i Haram’da Kâbe’nin üzerindeki örtüyü saran kemerin Makam-ı Hanefî’ye bakan parçasına Arapça olarak padişahın adı, unvanları ve soy zinciri yazılı olup, ifade şöyleydi: “...*Gazi Sultan Abdülmecid Han oğlu en büyük Sultan ve yüce Hakan Arap ve Arap olmayan ülkelerin hükümdarı Sultan Gazi Abdülhamid Han*” (Eyüb Sabri, 1301/1883-1884: I, 864). Burada özellikle son kısım Osmanlı sultanının iktidarını vurgulaması bakımından dikkat çekicidir. Bölge Hicaz olduğu için padişahın Arap ülkelerinin sultanı olduğu özellikle belirtilmiş ve Kâbe bütün Müslümanlar tarafından ziyaret edildiği için diğer ülkeler buna ilave edilmiştir.

Mekke’de Harem-i Şerif minberine Cuma günleri iki adet bayrak dikiliyordu. Minbere konulan bayrakların imal masrafı ise, h. 1286 (1869-1870) yılına kadar vilayet hazinesinden ödeniyordu. Daha sonra minbere bir Hind hükümdarının teberrüken hediye ettiği iki sancak konulmuştu. 1883 yılında muhtemelen öncekiler eskidiği için Mısır’dan iki bayrak gönderildi. Ancak Hicaz vilayeti bayrakların kabulünü erteleyerek konuyu hükümete danıştı. Böyle bir durumun Osmanlı Devleti’nin uluslararası saygınlığını zedeleyeceği düşünülmüş olmalıdır ki bu defa Mısır’dan gönderilen bayrakların kabulü uygun bulunmadı. Söz konusu bayrakların önceden olduğu gibi hilafet makamı tarafından imal ettirilmesi gerekli görülerek padişahın adı ve unvanıyla süslenmiş, mevcutlardan daha üstün nitelikte yeni bayraklar hazırlanmasına karar verildi. Ayrıca bayrakların seri bir şekilde imal edilerek gönderilmesi ve her altı senede bir yenilenmesi emredildi (BOA, İ.DH 903/71744, h. 5.S.1301/6.12.1883).

Sultan II. Abdülhamid Medine’nin güneybatı tarafına yaptırmış olduğu bir kapı ile de buraya gelen insanlara bir Osmanlı şehrine girdiklerini hatırlatmak ve Osmanlı Devleti’nin azametini göstermek istemiştir. Hamidiye kapısı (Anberiyeye kapısı) olarak isimlendirilen kapı üzerine aşağıya tercümesini verdiğimiz, Şafii müftüsü es-Seyyid Cafer el-Berzenci’ye ait şu beyitler yazılmıştır:

“Taybe’nin kapısı, onu insanların meliki inşa etti.

Hakanımız Gazi Hamid onu iki kat yaptı.

Ey Sa’d, başarılı Sa’d’ın kapısı diye tarih koy.

Onu sultanımız Abdülhamid bina etti,”

H. 1305/1887-1888 (İbrahim Rifat Paşa, h. 1344/1925: I, 382).

Görüldüğü üzere, Sultan II. Abdülhamid Hicaz’a her bakımdan ciddi anlamda bir ehemmiyet verirken, Hicaz’ı Osmanlılaştırma adına da belirgin bir gayret sarf etmiştir. Hicaz için, II. Abdülhamid’in üzerinde en çok durduğu yatırım, Hicaz Demiryolu da padişahın adını çağrıştıracak şekilde *Hamidiye-Hicaz Demiryolu* olarak isimlendirilmiştir

(BOA, Y.A.HUS 464/39, h. 23.L.1321/12.1.1904; BOA, A.MKT.MHM 530/36, h. 5.Ca.1325/16.6.1907; Gülsoy, 1994: 209). Hicaz demiryolunun Medine-i Münevvere istasyonu Hicaz'daki Osmanlı eserleri içinde önemli bir yere sahiptir. İnşaatı II. Abdülhamid döneminin sonlarına rastlamaktadır (İbrahim Rifat Paşa, h. 1344/1925: II, 209). Tren istasyonunun yanı başına Osmanlı mimari tarzında çift minareli mütevazı bir cami inşa edilmiş ve bu cami de *Hamidiye* olarak isimlendirilmiştir (Aydın, 2007: 116). Mescid-i Nebi'ye yürüme mesafesinde ve ek yapılar ile birlikte geniş bir alan üzerine inşa edilen istasyon mevkiinin nezih bir atmosferi vardır.

Kızıldeniz sahilinde, Cidde'nin güneyinde stratejik bir noktada bulunan Lît limanının imarı için 1880'li yıllarda bir takım çalışmalar başlatılmış ve kaza merkezinin yeri de değiştirilmek suretiyle adeta yeni bir kasaba inşa edilmiştir (BOA, DH.MKT 1469/119, h. 29.Ra.1305/15.12.1887). II. Abdülhamid'in emri ile yapılan idari, askeri ve içtimai düzenlemeler neticesinde Lît kazasının adı da *Ma'mûretü'l-Hamîd* olarak değiştirilmiştir (Hicaz Vilayeti Salnamesi, h. 1309/1891-1892: 288-289). Vali Osman Nuri Paşa tarafından Cidde şehrinin su ihtiyacını karşılamak için şehre getirilen suya da *Ayn-ı Hamidiye* adı verilmiştir (Muhammed el-Emîn el-Mekkî, r. 1318/1902: 12). Bu hususta son olarak Medine'de padişah adına yaptırılan kapıların üzerine asılmak üzere Hazine-i Hassa tarafından imal edilen tuğra ve fenerler misal gösterilebilir. Bunlar yerlerine yerleştirilirken, yapılan dualarla yine padişah hatırlanmış ve hatırlatılmıştır (BOA, Y.A.HUS 216/13, h. 4.Z.1305/12.8.1888); BOA, Y.PRK.ASK 48/88, h. 1.Z.1305/9.8.1888).

4. Haremeyn'in Dinî ve Siyasi Açından Muhafazası

Sultan II. Abdülhamid döneminde Hicaz'da dikkati çeken bir uygulama da gayrimüslimlerin Mekke ve Medine'ye girişlerine izin verilmemesidir (BOA, Y.PRK.UM 7/64, h. 11.B.1302/26.4.1885). Kur'an-ı Kerim'de Tevbe sûresinin 28. ayetiyle müşriklerin Mescid-i Haram'a girmeleri yasaklanmıştır. Hicretin 19. senesinde vahyedilen bu ayet müşriklerle ilgili olup, yasaktan dolayı Müslümanların ekonomik bir kaygıya kapılmamaları istenmiştir (es-Sâbûnî, h. 1406/1986: I, 530). Daha sonraki dönemlerde Ehl-i Kitap da olsalar gayrimüslimlerin Haremeyn'e girişlerine müsaade edilmemiştir. Halifeliği döneminde Hz. Ömer, bir takım gayrimüslimleri Arap Yarımadası'ndan çıkarmıştır. Bu uygulama, gayrimüslimlerin Arap Yarımadası'ndan çıkarılması veya burada iki dinin bir arada olamayacağı mealindeki hadislerle ilişkili olabileceği gibi, Hz. Ömer'in siyasi gerekçelerle yaptığı bir icraat da olabilir. Fayda, Hz. Ömer'in uygulamasının siyasi olma ihtimalini yüksek görmektedir. Üstelik onun Arabistan'dan çıkarmadığı gayrimüslimler de bulunmaktaydı (1983: 51-66). Bununla birlikte İslam'ın ilk yıllarından itibaren kutsal beldelerin yalnızca Müslümanlara ait olduğu şeklinde bir anlayışın geliştiği açıktır. Bu anlayışın daha sonra İslam tarihi boyunca korunarak devam ettiği anlaşılmaktadır.

19. yüzyılın bu zorlu sürecinde gayrimüslimlerin Mekke ve Medine'ye sokulmaması dinî sebepler kadar siyasi sebeplerle de alakalıdır. Yabancıların, özellikle İngilizlerin Hicaz üzerinden politika yapma girişimleri, Osmanlı Devleti'nin bu uygulamadaki kararlılığını artırmıştır. Bölgedeki Osmanlı yetkilileri de Hicaz'a gizli olarak girmeye çalışan yabancıları engellemeye çalışmıştır. Medine muhafızı ve Şeyhülharem Osman Paşa tarafından Yıldız Sarayı'na gönderilen bir bilgiye göre, üç

İngiliz memur, bedevi şeyhi kıyafetiyle Hicaz'a gelerek Mekke ve Medine'ye kadar sokulmuş ve buralarda altı ay kadar dolaşmışlardır. Sonunda, Şam halkından ve Fırka-i Hicaziye binbaşlarından Ahmed Haşim Bey tarafından yakalanarak sınır dışı edilmişlerdir (Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, 1999: 344-345).

Orta Doğu'nun geleceğini şekillendirmek arzusunda olan İngilizler özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hicaz ile birlikte Arabistan'ın Osmanlı hâkimiyetinden çıkması için ciddi gayret sarf etmişlerdir. (Harb, h. 1417/1996: 129) Mekke'deki şeriflik idaresi ile ilgili olarak da belli tasarıları olan İngiliz Wilfred Scaven Blunt, Cidde'ye kadar gelmiş ve burada bir müddet kalarak Mekke'ye doğru akan hac hareketini izlemiştir. Blunt, haccın dinî, siyasi ve içtimai birleştiriciliğinden son derece etkilenmiş ve 1880 yılı haccı hakkında Müslüman nüfusun mezheplere göre dökümünü de içeren bir değerlendirme yapmıştır. (Blunt, 1882: 1-47). 1890 yılında, Hicaz'a gidebilmek için kendisini Cezayirli bir Müslüman olarak tanıtan Fransız Gervais Courtellemont'un söyledikleri de, Osmanlıların Mekke ve Medine'ye yabancıları sokmama prensiplerinin ciddiyetini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Courtellemont, Hicaz'da başından itibaren şüpheyle karşılandığını, polislerin gözetimi altında kaldığını ve alışveriş yapmak için gittiği mağazalarda dahi tesadüfenmiş gibi sorgulandığını ifade etmiştir (1897: 46).

Felemenk oryantalist ve sömürge danışmanı Christian Snouck Hurgronje'un Hicaz'daki faaliyetleri de II. Abdülhamid'in Haremeyn ve Müslümanlarla ilgili kaygılarını haklı çıkarır mahiyettedir. Hurgronje, Leydın Üniversitesi'nde İlahiyat öğrenimi görmüştür. 1880 yılında haccın kökenleri üzerine doktora tezi yapmış (*Het Mekkaansche Feest*) ve daha sonra Ağustos 1884'te Hicaz'a gitmiştir. Cidde'de beş, Mekke'de de altı ay kadar kalmıştır. Bu arada bir Müslüman gibi giyinerek Abdülgaffar adını kullanmıştır. Bir evlilik sözleşmesi de yaparak Mekke'deki araştırmalarını derinleştirmiştir. Karısı ona başka bir şekilde asla elde edemeyeceği kadar çok bilgi getirmiştir. Hurgronje, asıl kimliği öğrenilince, Hicaz valisinin talimatı ile Mekke'den çıkarılmıştır. 1889'da Mekke'nin sosyal ve entellektüel hayatını ve etnografik hikâyesini anlattığı kitabını fotoğraflı olarak yayımlamıştır. (Hurgronje, 1931; Bidwell, 1994: 129-130; Eickelman, 2005: XII, 8461; Tuncer, 2010: 120-123).

Gayrimüslimlere yasak olan bir bölgede, yabancıların mülk edinmesi de söz konusu olamazdı. Her ne kadar Kızıldeniz sahilindeki yerler kutsal görülme de, stratejik açıdan önemli olduğundan bu bölgelerde de yabancıların mülk almasına müsaade edilmemiş, Hicaz'da gayrimüslim iskânı konusunda titiz davranılmıştır. Bir aralık II. Abdülhamid Hicaz'da, özellikle Kızıldeniz sahilinde devlete ait arazilerin yabancılara satıldığı duyumunu almıştır. Önemine binaen meselenin keyfiyeti hemen Şerif Abdülmuttalib'e yazılarak böyle bir fiilin dinî açıdan yasak olduğu, ayrıca devlet aleyhine olumsuz sonuçlara yol açabileceği uyarısında bulunulmuştur. II. Abdülhamid kesin bir şekilde bu tür girişimlerin engellenmesini emretmiştir (BOA, Y.EE 88/79, h. 17.Z.1298/10.11.1881).

Hicaz, dışarıdan gelebilecek dinî akımlara ve hareketlere karşı da korunmuştur. Hicaz'a yakın yerlerde görülen bu tür gelişmelerin Haremeyn'i etkilememesi için tedbirler alınmıştır. Bu anlamda 1880'li yıllarda Sudan'da ortaya çıkan mehdi hareketi dönemin uluslararası siyasetinde önemli gündem maddelerinden olmuştur. Söz konusu

hareketin önderliğini, Sudan mehdisi olarak isimlendirilen *Muhammed Ahmed* yapıyordu. Giriştiği faaliyetlerle kısa sürede büyük bir güce ulaşan Muhammed Ahmed, Sudan ve çevresinde belli bir süre ciddi anlamda varlık sergilemiştir (Dietrich, 1997: VIII, 491-493). Sultan II. Abdülhamid mehdi hareketinin dinî veya siyasî olarak Hicaz'ı etkilemesinden çokça tedirgin olmuştur. Bu sebeple konu hakkında sürekli tetikte olunmuş, vilayetten bilgi istenerek tedbirler alınmıştır (BOA, Y.EE 127/80, h. 1.Ra.1301/31.12.1883; BOA, Y.A.HUS 209/15, h. 5.R.1305/21.12.1887; BOA, Y.PRK.BŞK 7/14, h. 26.M.1301/27.11.1883). Hatta meydana gelebilecek tehlikelere karşı Sevakin'e asker sevki dahi teklif edilmiş ve Osmanlı hükümeti tarafından Sudan'ın idaresi ciddi anlamda ele alınmıştır (BOA, Y.EE 125/16, h. 8.C.1302/25.3.1885).

Hac mevsiminde, kalabalıklaşan nüfusun sağlık ihtiyaçlarının karşılanması ve sıhhi sorunların halledilmesi için Hicaz'da oldukça kapsamlı çalışmalar yapıyordu (Kasım İzzeddin, 1328/1912-1913; Sarıyıldız, 1996: 113-119). Ayrıca Mekke'ye İstanbul dışından Mısır Sıhhiye Meclisi tarafından da sağlık elemanı gönderiliyordu. Ne var ki Mısır'dan gönderilen Süleyman Hammade isimli doktor, defalarca Suriye'den Mısır'a kaçıp Osmanlı Devleti aleyhinde yayın yapan dürzi Hamud'un kardeşi idi. Üstelik Süleyman Hammade'nin kendisinin de Mısır'da Osmanlı Devleti ve hacc-ı şerif aleyhine kaleme alınmış hakaretle karışık yazıları vardı. Bunlara rağmen 1908 senesinde Mısır mahmili ile yine onun gönderildiği öğrenilince, Hicaz valisi tarafından Cidde vali kaymakamlığına, söz konusu hekimin Mekke'ye gelmesinin engellenmesi ve Mısır'a iade edilmesi talimatı verilmiştir. Ardından Mısır Dahiliye Nezareti'ne bilgi verilerek Mekke'ye başka bir doktorun gönderilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT 1223/66, r. 22 Kânunuevvel 1323/4.1.1908).

Hicaz'ın basın-yayın faaliyetleri üzerinden de zarar görmemesi için gayret edilmiştir. Mısır'da *Hicaz Mezalimi* adıyla bir risalenin basılıp yayımlandığı istihbaratının alınması üzerine, içeriği oldukça zararlı görülen risalenin, Osmanlı Devleti'nin herhangi bir bölgesine girişine ve dağıtılmasına kesinlikle izin verilmemesi emredilmiş ve ilgili birimlere gereken talimat göndermiştir (BOA, DH.MKT 1025/55, h. 20.N.1323/18.11.1905). Hicaz'a Mısır, Tunus ve Hindistan taraflarından gelen kitap ve risaleler de tetkike tabi tutulmuştur. Ne var ki bunların incelemesi vilayet matbaasında yapıldığından içerikleri yeteri kadar anlayamıyordu. Hicaz'da maarif müdürü ve müfettiş bulunmadığı için bu konudaki çalışmalar istenen şekilde yürümüyordu. Bu sebeple vilayet, bunların ne şekilde inceleneceği hakkında hükümetten görüş istemiştir (BOA, DH.MKT 1422/71, h. 2.N.1304/25.5.1887). Yazıya verilen cevapta Hicaz'a gelen kitap ve risalelerin çoğunun akaid ve mezheplerle ilgili alanlarda olacağı, dolayısıyla nezaret tarafından bir memur atanıncaya kadar bunların içeriklerine göre dört mezhebin müftüleri tarafından incelenmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT 1465/96, h. 7.Ra.1305/23.11.1887).

Sonuç

Hicaz, Osmanlı idaresine girdiği zamandan itibaren Osmanlı padişahlarının özel önem verdikleri bir bölge olmuştur. İslam'ın bu topraklarda doğması ve hac ibadetinin Haremeyn'in iki şehrinde biri olan Mekke'de ifa edilmesi padişahların Mekke ve Medine şehirlerine gösterdikleri ilginin temel sebeplerindendir. Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren Hadimü'l-Haremeyn unvanını taşıyan Osmanlı padişahları Hicaz'a

hizmet götürmeyi ilke edinmişlerdir. Hicaz'a yapılan her yatırımla bölge biraz daha Osmanlılaşmış ve Haremeyn, Osmanlı Devleti'nin dünya Müslümanları nezdindeki saygınlığının anahtarlarından biri olarak belirginleşmiştir. 19. yüzyılın başlarında yaşanan Vehhabi tehdidinin ardından Osmanlı Devleti'nin Haremeyn hususunda daha titiz bir tutum içine girdiği söylenebilir. Sultan II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nde Arap nüfusun yoğun olarak yaşadığı vilayetlerin öne çıkmaya başladığı ve Hicaz vilayetinin de ayrı bir değer kazandığı gözlenmektedir.

Sultan II. Abdülhamid'in Hicaz hassasiyeti, devletin bekası ile Haremeyn'in muhafazası arasında doğrudan bir ilişki görme derecesindedir. Şüphesiz Hicaz'ın her yıl onbinlerce Müslüman tarafından ziyaret edilmesi de onun yaklaşımlarında etkili olmuştur. Zaten 19. yüzyılda sömürgecilik hareketlerinin bir neticesi olarak toprakları işgal edilen Müslümanlar, Osmanlı Devleti'ne karşı daha fazla yakınlık hissetmeye başlamışlardı. II. Abdülhamid de bu yönelişi değerlendirmek istemiştir. Onun dinî hassasiyetinin ve İslami değerlere olan hürmetkâr tutumunun yanında, siyasetinde İslamcılığın belirgin bir yeri vardı. Müslüman nüfusun desteğini kazanmak için Hicaz'dan faydalanabilirdi. Kaldı ki Hadimü'l-Haremeyn unvanına sahip olması da kutsal mekânlarla yakinen ilgilenmesini gerektiriyordu. Hicaz vilayetinin giderleri gelirlerinin yaklaşık on beş katı kadardı. Bununla birlikte vilayet bütçesindeki bu büyük açık vilayete hissettirilmiyor, açık merkez bütçesinden kapatılıyordu. Hicaz valilerinin, dönem itibarıyla mücavirlerin durumu veya İngilizlerin Hicaz çevresindeki faaliyetleri gibi sorunlar hususunda dikkatli olmaları emrediliyor, vilayette huzur ve sükûnun korunması için valilerden azami derecede gayret göstermeleri isteniyordu.

Sultan II. Abdülhamid, Mekke ve Medine'de yaptığı her yenilikle Hicaz vilayetini biraz daha Osmanlılaştırmak yoluna gitmiştir. Bu yöndeki en çarpıcı icraatlarından birinin Mekke'deki kalelere Osmanlı sancağı çekilmesi olduğu söylenebilir. Diğer taraftan devlet salnamelerinde Hicaz vilayetinin birinci sıraya alınması, Hicaz demiryolu gibi büyük yatırımlar ve Haremeyn'deki pek çok yeni unsurda Hamidiye başlığının tekrar tekrar görünmesi Hicaz'ın çekiciliğini artırırken, halife-sultan olarak II. Abdülhamid'in saygınlığına da değer katıyordu. II. Abdülhamid'in Araplara yönelik siyasetinin bir parçası olarak, Hicaz'ın saygın şahsiyetlerine nişan ve hilat türünden hediyeler verilerek onurlandırılıyorlardı. Ayrıca Haremeyn için gönderilen surre dâhilinde Hicaz halkına ciddi miktarlarda para yardımları yapılıyordu. Bu özel davranışların önemli bir sebebi de Hicaz halkının devletin yanında tutulması idi. İslami uygulamanın bir devamı olarak II. Abdülhamid Haremeyn'e gayrimüslimlerin sokulmaması hususunda da dikkatli olunmasını istemiştir. Bu konudaki hassasiyetin ise dinî olduğu kadar siyasi bir mahiyeti de vardı. O, hem Osmanlı Devleti'nin Hicaz'daki faaliyetlerinin izlenmesine hem de emperyalist devletlerin Haremeyn üzerinden yapacakları yönlendirme girişimlerine engel olmaya çalışmıştır.

KAYNAKLAR

AHMED CEVDET PAŞA, (h. 1309/1891–1892), *Tarih-i Cevdet*, C. XI, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye.

- AKARLI, Engin D., (1986), “ ‘Abdülhamîd II’s Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System”, *Palestine in the Late Ottoman Period Political, Social and Economic Transformation*, David Kushner (Ed.), Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi Press, s. 74-89.
- ATEŞ, İbrahim (1981), “Osmanlılar Zamanında Mekke ve Medine’ye Gönderilen Para ve Hediyeler”, *Vakıflar Dergisi*, S. 13, s. 113-170.
- AYDIN, Sabit, (2007), “Osmanlı Döneminde Medine’de Yapılan Tarihi Eserler” (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BİDWELL, Robin, (1994), *Travellers in Arabia*, Reading Berkshire: Garnet Publishing Limited.
- BLUNT, Wilfrid Scawen, (1882), *The Future of Islam*, London: Kegan Paul, Trench & Co.
- BRUMMETT, Palmira, (2009), *Osmanlı Denizgücü Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz’de Diplomasi*, H. Nazlı Pişkin (Çeviren), İstanbul: Timaş Yayınları.
- CEMALEDDİN EFENDİ II. Abdülhamid’in Şeyhülislâmı, (2005), *Siyasi Hatıralarım*, Selim Kutsan (Haz.), İstanbul: Nehir Yayınları.
- COURTELLEMONTE, Gervais, (1897), *Mon Voyage A La Mecque*, Paris: Librairie Hachette Et Cie.
- DERİNGİL, Selim, (2007), *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Gül Çağalı Güven (Çeviren), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- DIETRICH, (1997), “Muhammed Ahmed”, *İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, M.E.B., Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, s. 491-493.
- EICKELMAN, Dale F., (2005), “Snouck Hurgronje, Christiaan”, *Encyclopedia of Religion*, C. XII, Macmillan Reference Usa, Thomson Gale, s. 8461.
- EMECEN, Feridun M., (1994), “Hicaz’da Osmanlı Hâkimiyetinin Tesisi ve Ebu Nüme”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Ayrı basım, S. XIV: s. 87-120.
- EYÜB SABRİ, (1301), *Mir’âtü’l-Haremeyn (Mir’ât-ı Mekke)*, C. I, Kostantiniyye: Bahriye Matbaası.
- FAROQHI, Suraiya, (2008), *Hacılar ve Sultanlar*, Gül Çağalı Güven (Çeviren), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- FAYDA, Mustafa, (1983), “Hz. Ömer’in Hayber ve Çevresi ile Necran’dan Gayr-i Müslimleri Çıkarması”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. I: s. 51-66.
- GEORGEON, François, (2006), *Sultan Abdülhamid*, Ali Berktaş (Çeviren), İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayıncılık.
- GÜLSOY, Ufuk, (1994), *Hicaz Demiryolu*, İstanbul: Eren Yayıncılık.

el-HAC HÜSEYİN VASSAF, (2011), *Hicaz Hâtırası*, Mehmet Akkuş, (Haz.), İstanbul: Kubbealtı.

HARB, Muhammed, (h. 1417/1996), *es-Sultan Abdülhamid es-Sâni Âhiru's-Selatini'l-Osmaniyyin el-Kıbar*, Dımaşk: Daru'l-Kalem.

HOCA SADETTİN EFENDİ, (1992), *Tacü't-Tevarih*, C. IV, İsmet Parmaksızoğlu (Haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,

HOGARTH, David George, (1978), *Hejaz Before World War I: A Handbook*, Cambridge-England: The Oleander Press.

HURGRONJE, C. Snouck, (1931), *Mekka in the Latter Part of the 19th Century Daily Life, Customs and Learning the Moslims of the East-Indian-Archipelago*, J. H. Monahan (Tran.), Leyden: Late E. J. Brill Ltd., London: Luzac & Co.

HÜLAGÜ, M. Metin (2007), *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, İstanbul: Pan Yayıncılık.

İBRAHİM RİFAT PAŞA, (h. 1344/1925), *Mir'âtü'l-Haremeyn ev er-Rehelâtü'l-Hicaziyye ve'l-Hacc ve Meşa'iruhu'd-Dîniyye*, C. I-II, Kahire: Matba'atü Dâri'l-Kütübü'l-Mısıriyye.

İNALCIK, Halil, (2006), *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Ruşen Sezer (Çeviren), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

KARAL, Enver Ziya, (1983), *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, C. VIII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KARPAT, Kemal H., (2005), *İslâm'ın Siyasallaşması*, Şiar Yalçın (Çeviren), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

KASIM İZZEDDİN, (1328/1912-1913), *Hicaz Sıhhiye İdaresi Senevî Rapor Hicaz'da Teşkilat ve Islahat-ı Sıhhiye 1329 Senesi Hacc-ı Şerifi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.

KAYMAKAM ŞAKİR, (1308/1890-1891), *Hicaz'ın Ahvâl-i Umumiye-i Sıhhiye ve Islahat-ı Esasiye-i Hazırasına Dair Bazı Müşahadat ve Mülâhazat-ı Bendegânemî Hâvî Bir Lâyiha-i Tıbbiye*, Kostantiniyye: İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, Nr. 4609.

KURŞUN, Zekeriya, (1997), "Osmanlı Hakimiyet Anlayışında Hicaz ve Bayrak Meselesi", *Tarih ve Medeniyet*, S. XXXVIII: s. 25-28.

_____, (1999), "Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1517–1919)", *Osmanlı*, Güler Eren (Ed.), Halil İncılık (Yayın Kurulu Başkanı), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C. I, s. 316-325.

el-MAVERDÎ, Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî el-Bağdadî, (t.y.), *el-Ahkamu's-Sultaniyye ve'l-Vilâyâtî'd-Diniyye*, el-Kadî Nebîl Abdurrahman Heyyavî (thk.), Beyrut: Şirketu Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam.

MUHAMMED EL-EMİN EL-MEKKÎ, (r. 1318/1902), *Hulefa-i İ'zam-ı Osmaniye Hazeratının Haremeyn-i Şerifeyndeki Âsar-ı Mebrûre ve Meşkûre-i Hümayunlarından Bahis Tarihi bir Eserdir*, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye.

OCHSENWALD, William, (1984), *Religion, Society and the State in Arabia The Hijaz Under Ottoman Control, 1840–1908*, Columbus: Ohio State University Press.

_____, (1998a), “Ottoman Subsidies to the Hijaz 1877-1886”, *Religion, Economy, and State in Ottoman-Arab History*, İstanbul: The Isis Press, s. 43-52.

_____, (1998b), “The Commercial History of the Hijaz Vilayet, 1840-1908”, *Religion, Economy, and State in Ottoman-Arab History*, İstanbul: The Isis Press, s. 53-76.

ÖZCAN, Azmi, (2005), “Osmanlı Devletinin Son Döneminde Araplar Arasında Hilâfet Karşıtı Faaliyetler (1877-1909)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. XII: s. 77-100.

ÖZYÜKSEL, Murat, (2002), “Hicaz Demiryolu”, *Türkler*, Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C. XIV, s. 470-480.

PAKALIN, Mehmet Zeki, (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II-III, İstanbul: M.E.B. Yayınları.

ROGAN, Eugene, (2017), *Araplar Bir Halkın Tarihi*, Cem Demirkan (Çeviren), İstanbul: Pegasus Yayınları.

es-SÂBÛNÎ, Muhammed Ali, (h. 1406/1986), *Safvetü't-Tefasîr*, C. I, Beyrut: Dâru'l-Kalem.

SARIYILDIZ, Gülден, (1996), *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

es-SAVVAF, Faik Bekr, (h. 1426/2005), *el-Alâkât Beyne'd-Devleti'l-Osmaniyye ve Eklîmi'l-Hicaz Fi'l-Fetre Ma Beyne 1293-1334 h (1876-1916) m*, Cidde: Dâru'l-Muhammedî.

ŞEMSEDDİN SAMİ, (2009), *Kâmûs-ı Türkî*, Ömer Faruk Akün (Önsöz), İstanbul: Kapı Yayınları, [Ş. Sami, (1317/1899), *Kâmûs-ı Türkî*, Ahmed Cevdet (Sahip ve Naşiri) Dersaadet: Ekdam Matbaası].

Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid, (1999), İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

TUNCER, Harun (Haz.), (2010), *Osmanlı'nın Gölgesinde Bir Uzakdoğu Devleti Açe*, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, (1972), *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____, (1983), *Osmanlı Tarihi İstanbul'un Fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

A.MKT.MHM 530/36, h. 5.Ca.1325 (16.6.1907).

C.DH 61, h. 10.Ra.1233 (18.1.1818).

- C.DH** 10782, h. 29.Ra.1234 (26.1.1819).
- DH.MKT** 1420/79, h. 23.Ş.1304 (17.5.1887).
- DH.MKT** 1422/71, h. 2.N.1304 (25.5.1887).
- DH.MKT** 1465/96, h. 7.Ra.1305 (23.11.1887).
- DH.MKT** 1469/119, h. 29.Ra.1305 (15.12.1887).
- DH.MKT** 1541/26, h. 4.M.1306 (10.9.1888).
- DH.MKT** 69/41, h. 5.Z.1310 (20.6.1893).
- DH.MKT** 396/38, 18.M.1313 (11.7.1895).
- DH.MKT** 623/46, h. 29.Ş.1320 (1.12.1902).
- DH.MKT** 706/49, h. 13.S.1321 (11.5.1903).
- DH.MKT** 1025/55, h. 20.N.1323 (18.11.1905).
- DH.MKT** 1223/66, r. 22 Kânunuevvel 1323 (4.1.1908).
- HR.SYS** 2824/57, r. 16 Kânunusani 1309 (28.1.1894).
- HR.TO** 256/51
- İ.DH** 903/71744, h. 5.S.1301 (m. 6.12.1883).
- İ.DH** 1008/79667, h. 15.S.1304 (13.11.1886).
- İ.DH** 1117/87351, h. 6.Ca.1306 (8.1.1889).
- İ.HUS** 36/1312.L/8, h. 29.L.1312 (25.4.1895).
- İ.HUS** 173/1327.M/45, h. 17.M.1327 (8.2.1909).
- İ.MMS** 108/4646, h. 25.R.1307 (19.12.1889).
- MV** 19/35, h. 26.B.1304 (20.4.1887).
- Y.A.HUS** 188/31, h. 5.Ca.1303 (9.2.1886).
- Y.A.HUS** 209/15, h. 5.R.1305 (21.12.1887).
- Y.A.HUS** 212/60, h. 24.B.1305 (6.4.1888).
- Y.A.HUS** 216/13, h. 4.Z.1305 (12.8.1888).
- Y.A.HUS** 268/70, h. 12.C.1310 (1.1.1893).
- Y.A.HUS** 464/39, h. 23.L.1321 (12.1.1904).
- Y.A.RES** 15/38, h. 17.Ca.1299 (6.4.1882).
- Y.EE** 6/36.
- Y.EE** 5/103, 4.6.1881.
- Y.EE** 6/7, h. 27.Za.1298 (21.10.1881).
- Y.EE** 88/79, h. 17.Z.1298 (10.11.1881).
- Y.EE** 127/80, h. 1.Ra.1301 (31.12.1883).

Y.EE 125/16, h. 8.C.1302 (25.3.1885).

Y.EE 8/18, r. 5 Temmuz 1301 (17.7.1885).

Y.EE 4/29, h. 29.Z.1312 (23.6.1895).

Y.EE.d 1087, r. 27 Nisan 1310 (9.5.1894).

Y.PRK.ASK 48/88, h. 1.Z.1305 (9.8.1888).

Y.PRK.AZJ 22/11, r. 7 Temmuz 1308 (19.7.1892).

Y.PRK.BŞK 7/14, h. 26.M.1301 (27.11.1883).

Y.PRK.KOM 8/31, h. 25.B.1310 (12.2.1893).

Y.PRK.UM 4/15, h. 21.Z.1297 (24.11.1880).

Y.PRK.UM 7/64, h. 11.B.1302 (26.4.1885).

Salnameler

Hicaz Vilayeti Salnamesi, (h. 1301/1883-1884), 1. Def'a, Hicaz Vilayeti Matbaası.

Hicaz Vilayeti Salnamesi, (h. 1303/1885-1886), 2. Def'a, Mekke-i Mükerrerme.

Hicaz Vilayeti Salnamesi, (h. 1305/1887-1888), Cidde Vali Kaimmakamı Muhammed Arkî Bey (Düz.), Def'a 3, Mekke-i Mükerrerme.

Hicaz Vilayeti Salnamesi, (h. 1306/1888-1889), Def'a 4, Mekke-i Mükerrerme.

Hicaz Vilayeti Salnamesi, (h. 1309/1891-1892), 5. Def'a, Hicaz Vilayeti Matbaası.

Salname, (h. 1293/1876-1877), Def'a 31.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, (h. 1297/1879-1880), 35. Def'a, İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, (h. 1305/1887-1888), 43. Def'a, Mahmud Bey Matbaası.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, (h. 1306/1888-1889).